

BUKOVIC I.

SADAŠNJI MOMENAT U SVJETSKOM I NAŠEM AGRARU — NEKA PITANJA AKTUALNOG STANJA, MOGUĆNOSTI U AG- RARU, TE PUTEVA ZA REALIZACIJU SUVREMENOG RAZVO- JA POLJOPRIVREDE

UVOD

Namjerno sam, odazivajući se pozivu organizatora naučnog skupa »Misao i revolucionarno delo Edvarda Kardelja«, dao malo preambiciozan naslov svojem saopćenju. Ambicioznost sam ublažio time što sam se opredijelio za neka pitanja iz područja koja su značajna za sadašnji momenat agrara u nas. Naravno, upuštajući se u ovu raspravu, mislim da je važno slijediti misao Edvarda Kardelja, po kojoj je on bio i za budućnost ostao revolucionar. Njegova vodeća ideja je bila da ništa što je postignuto ne može nas spriječiti da tražimo još bolje. Upravo vođen ovom idejom dajem u okvirima mogućnosti prilog traženju izlaznih puteva za naš razvoj u poljoprivredi.

STVARNOST AGRARNA U SVIJETU

Danas je omiljena parola u svijetu da glad vlada na kugli zamaljskoj i da se iz tog razloga svijet treba angažirati na proizvodnji hrane. Ovu tezu u svijet je ubacila organizirano i svjesnom namjerom američka propaganda. Američki cilj je da plašeci svijet gladu usmjeri napore nerazvijenog svijeta da glavnu pažnju usmjere na proizvodnju hrane. Usmjeravanje nerazvijenog svijeta da svoju budućnost zasnije na povećanju proizvodnje hrane, oslonjenu za nerazvijenog seljaka-proizvođača, ima za cilj odgodu razvoja nerazvijenih za stotine godina.

Ovakva propaganda želi stvoriti utisak da u svijetu hrane nema dovoljno. U biti suvremeni svijet, (kako to piše u broju 9 »DER SPIEGEL« 1981. godine u članku »Trgovina gladu« Richard I. Barnet i drugi autori) proizvodi samo žitarica po svakom muškarcu, ženi i djetetu u svijetu oko 3000 kalorija dnevno ne uračunjavajući u te kalorije ogromne količine mesa, ribe, povrća i voća.

Istovremeno tim zvučnim apelom za proizvodnju hrane nerazvijenima, Amerikanci neprekidno moderniziraju svoju proizvodnju hrane i jeftinim žitom preplavljaju svjetska tržišta. Proizvođači žitarica i ostale biljne proizvode na industrijski način obezvrjedili su cijenu hrane do tog nivoa da im niskoprinosa i niskoproduktivna hrana nerazvijenog svijeta ne može konkurirati na svjetskom tržištu. Zatvorili su tim putem razvoj proizvodnje hrane u nerazvijenom svijetu. Na drugoj strani razvijena Evropa održava izuzetnim subvencijama svoju skupu autarhičnu poljoprivredu i zaštitnim mje-

rama onemogućuje ili otežava pristup hrane na evropsko tržište. Tada kada se proizvođači iz zemalja u razvoju probiju na to tržište, oni to plaćaju izuzetno visokim prelevmanima. Uz sve ovo skupa suvišna proizvodnja evropskih proizvođača plasira se uz subvencije u besćenje na svjetsko tržište i tako konkurira niskoproduktivnoj proizvodnji hrane iz nerazvijenih zemalja.

Rezimirajući stanje u proizvodnji hrane u svijetu možemo reći da danas u svijetu ne postoji manjak hrane za potrebe čovječanstva i da tu nije glavni problem. Glavni problem je u raspodjeli hrane i u koncepciji razvoja svijeta kojeg programiraju razvijeni, a prije svega planeri SAD.

U najkraćim tezama moglo bi se reći da je cilj tih planera da otežaju ili maksimalno uspore razvoj nerazvijenog svijeta, a narode tih zemalja zadržu na primitivnoj poljoprivredi i primitivnom načinu života, a naročito ishrane.

UTJECAJ PAROLE »HRANE ZA GLADNE« NA NAŠ AGRARNI RAZVOJ

U našoj agrarnoj koncepciji vrlo je prisutna teza da hranu treba proizvoditi za gladne. Nije to nova teza. S njom smo se susreli u vrijeme kada su nam se kreirali programi proizvodnje pšenice od 12 do 15 q pšenice po hektaru a kukuruza od 15 do 20 q, kao mogući zemaljski prosjek. Sjetvom 2 q sjemena pšenice, a žetvom 12 do 15 q proizvođač je izvršavao svoju patriotsku dužnost, hranio je narod. Tek orijentacijom na visoku proizvodnju i visok dohodak po zaposlenom i po jedinici površine, uspjeli smo ući u moderniji proizvodni postupak u biljnoj proizvodnji. Bitka za visoke prinose dala je i hranu potrošačima i dohodak proizvođaču. Na niskoj produktivnosti i niskim prinosima nije bilo prostora za stručni rad u poljoprivrednoj proizvodnji, a nauke za taj nivo proizvodnje nije trebalo. Selekcija pšenice je stagnirala. Od 1850. do 1950. godine za sto godina, selekcija nije dala biljke pšenice i kukuruza koje bi osjetnije povećale plodnost. Nivo prinosa je za tih sto godina kod pšenice narastao za 100—200 kg po hektaru. Onim momentom kada smo se izvukli iz takvog odnosa prema proizvodnji hrane otvorio se u borbi za visoke prinose i visok dohodak proizvođača i prostor struci i nauci u agraru. Potencijal novih bitaka pšenice i kukuruza postao je za posljednjih 15—20 godina 3—4 puta viši.

U današnje vrijeme se ne radi o tome da treba nahraniti gladne. Radi se o drugom. Sada prihvatiti ovu tezu glada moglo bi dovesti do toga da opet potpomožemo proizvodnju radi proizvodnje. Takav kurs u proizvodnji opravdava svu nesposobnost i nehaj u tehnološkom, stručnom, naučnom i organizacijskom radu. Glada u svijetu nema iz razloga što hrane nema. Glad je prisutan zbog načina raspodjele hrane. Izmjene u raspodjeli su glavna teškoća suvremenog svijeta. U uvjetima kada je svaka proizvodnja hrane dobrodošla radi gladi, nastaje pometnja u društvenom i stručnom pristupu razvoju agrara. U tim uvjetima se jednako priznaje seljaku proizvođaču, koji je sam sa svojim nivom znanja proizveo date proizvode, kao i visokostručnom proizvođaču i organizatoru proizvodnje, kad tu proizvodnju ostvari na nivou dometa seljaka — proizvođača.

Upravo iz razloga što se u naš rezon o razvoju poljoprivrede uvukao mentalitet proizvoditi radi proizvodnje, proizvoditi da nahranimo gladne, a

ne proizvoditi na modernom industrijski visokoproduktivnom i visokodohodovnom načinu, imamo za posljedicu stagnaciju u proizvodnji, a to je dijelom uzrok i nedostatka pojedinih prehrambenih proizvoda na našem tržištu.

NA KOJIM PODRUČJIMA U POLJOPRIVREDI STAGNIRAMO I KAKO STAGNACIJU PREKINUTI

Stagniramo u prinosima. Uzroci stagnacije nisu razjašnjeni. Prava dijagnoza ne postoji, pa je vrlo teško odrediti terapiju. Trošimo znatna sredstva za uređenje novih zemljišta, a nije jasno zašto ukupni prirod s društvenih zemljišta stagnira. Treba odgovoriti da li neodgovarajućom obradom kvalitetnih obradivih površina više smanjujemo njihov potencijal, nego što dobivamo novih potencijala, ulažući na uređenje neprikladnih zemljišta za obradu. Prvi put bi morao biti u stalnom povećanju potencijala kvalitetnih zemljišta i uređenju novih.

Stagniramo u produktivnosti rada na društvenoj poljoprivredi. Današnja opremljenost naših gospodarstava omogućuje da proizvodimo q pšenice za 2—4 minuta. Mi uglavnom trošimo u direktnom radu 30—40 minuta. Deset puta više. Takvo stanje traje desetine godina. Što tu činiti? Da li štedjeti ljudski rad ili se odreći modernog strojnog parka? Kuda sa suvišnima? Kako organizirati rad u biljnoj proizvodnji i drugim djelatnostima na društvenim radnim organizacijama da radnik u biljnoj proizvodnji radi korisno godišnje 300—400 sati, a prima zaradu kao onaj koji korisno radi puno radno vrijeme.

Stagniramo i nezarađujemo u govedarskoj proizvodnji na društvenim gospodarstvima, u proizvodnji mlijeka i govedskog podmlatka. Zašto stagniramo? Razloga ima više. Prije svega krupno govedarstvo nije moguće razviti na tehnologiji maloserijske seljačke proizvodnje. Ne traže se putovi industrijalizacije u proizvodnji mlijeka i podmlatka. Industrijski pristup je znatno unapredovao u dotovu goveda. Sve faze prije toga su za sada u domenu neindustrijske tehnologije. Pored ovog momenta nije razriješen utjecaj stajskog gnoja na bonitet zemljišta i vrijednost gnoja u procesu reprodukcije. Reciklacija govedo — zemljište nije predmet istraživanja. Ekonomija u govedarstvu vezana je samo uz mlijeko i meso, a ne i uz gnojivo i energetska komponentu po osnovu bio plina. Stalno je prisutna teza o skupom društvenom govedarstvu. Ne primjećuje se brzi rast cijena mlijeka i mesa, koje može na razumnom nivou zadržati prije svega moderno industrijski razvijena govedarska proizvodnja na društvenom gospodarstvu ili na isti način razvijena kod udruženih seljaka.

Stagniramo u proizvodnji povrća. Presporo usvajamo industrijske visokoprodajne postupke u ovoj proizvodnji. Sedamdesetih godina smo osvojili industrijski način proizvodnje na njivama: graška, mahune, paradajza, luka, krumpira, šparoga i karfiola, a poluindustrijske: salate, kupusa, kelja, poriluka i drugog povrća. Za sada potpuniije koristimo industrijski proizvodni postupak u proizvodnji graška i mahuna, a samo djelomično paradajza. Potpuno je zanemarena primjena industrijskih metoda u drugim vrstama povrća. Razlozi zanemarivanja su razni. Nabrojat ću samo neke. *Prvo* je odsustvo izvozne orijentacije. Jedan od glavnih izvoznih proizvoda može kod nas biti visokokvalitetno povrće u raznim oblicima. *Drugo* je nesinhroniziranost in-

dustrijske dorade i prerade povrća s industrijskom proizvodnjom na njivama. *Treće* je nezainteresiranost velikih potrošačkih centara za jeftino i kvalitetno proizvedeno povrće. Trgovina u gradovima nije tehnički opremljena za primanje velikoserijskih doradenih, na mjestu proizvodnje proizvoda. Za takve proizvode nema samouslužnih linija u gradskoj trgovačkoj mreži. Veletržnice u gradovima su sagrađene za sitnu ponudu, koja se na njima koncentrirala. Izlaz iz tih tržnica moguć je putem piljarskog načina prodaje. Prodajom uz vaganje svakog kilograma pojedinačno. Prerađivačka industrija nastala je na sitnoj proizvodnji povrća i danas čini zapreku modernoj industrijskoj proizvodnji na njivi. Dorade povrća kod nas nema razvijene. Karakterističan je slučaj krumpira u nas. Proizvodnja krumpira stagnira. Nema u nas projekata za industrijsku proizvodnju krumpira na njivama, ali niti za velikoserijsku preradu i doradu krumpira. Posljedice su niski prinosi krumpira u nas, niska produktivnost u toj proizvodnji i konačno skupi krumpir. O tome da krumpir može industrijski proizveden — pomiješan u kruh zamijeniti između 15—20% pšenice i još uz to da kruh bude kvalitetniji, kod nas se ozbiljno ništa ne programira.

Posljedice ovakvog pristupa povrću koji se u našim projekcijama i dalje ostavlja u domeni ručnog rada ima nesagledive negativne posljedice: onemogućuje ozbiljniji izvoz povrća, osiromašuje našu kuhinju i vodi ju na kruh i meso, održava astronomsko visoke cijene povrću kod nas. Zar je logično da bude izjednačena cijena kvalitetnom grožđu i jabukama s paradajzom, mrkvom, lukom i paprikom.

Stagniramo u proizvodnji ovčarstva. Obnova ovčarstva nije moguća na klasični način. Nemoguće je održati uzgoj ovaca na dosadašnji čobanski način. Razrada industrijske proizvodnje ovčjeg mesa, vune pa i mlijeka nije kod nas razrađena. Većina napora se čini kako bi se pojedince seljake proizvođače — čobane motiviralo za ovu proizvodnju. Ti napori daju male rezultate. Ne programira se industrijski pristup ovčarstvu. Brdsko-planinska područja se ne raspoređuju prema vrstama proizvodnje. Ne koriste se ta područja da na objedinjenim pašnjacima pregrađenim i ograđenim proizvode podmladak. Tov tog podmlatka se ne usmjerava na ravničarska područja koja obiluju stočnom hranom. Selekcija se ne vrši s ciljem da životinje trebaju što manje investicija u staje, a da u isto vrijeme daju maksimalni podmladak, vune pa i u određenoj tehnologiji i mlijeka. Još uvijek je ovčarstvo uglavnom u domeni sitne individualne proizvodnje ili ako je krupno po tehnologiji se — ne razlikuje.

Stagniramo u proizvodnji širokolisnog duhana. U posljednje vrijeme smo proširili proizvodnju širokolisnih duhana, kojeg je moguće industrijski proizvoditi. Na svjetskom tržištu susrećemo se s duhanima ove vrste koji su totalno industrijalizirani i koji se proizvode nekoliko puta produktivnije od našeg duhana. Od cjeline tehnologije u proizvodnji ovih duhana — usvojili smo neke moderne postupke. Preostali dio procesa je podređen ručnom radu. Najskuplji je to put proizvodni. Iz tih razloga je ograničena naša ekspanzija na svjetsko tržište sa širokolisnim duhanima. Do danas nema kod nas razrađenog projekta za totalnu industrijalizaciju proizvodnje širokolisnog duhana i ekstremnu orijentaciju na maksimalizaciju izvoza ovog proizvoda. Bez takvog projekta i njegove realizacije ova proizvodnja nema ozbiljne perspektive na svjetskom, a niti na našem tržištu.

Stagniramo u proizvodnji bobičastog voća. Proizvodnja u velikoj seriji jagoda kod nas ne postoji. Za ovu proizvodnju nije razrađena projekcija industrijske proizvodnje sadnica. Nedostaju nam tuneli za jedinično smržavanje jagoda. Nema izvozne orijentacije za ove proizvode. Na društvenim posjedima imamo goleme viškove radnika a ne omogućujemo im da proizvodeći bobičasto voće zarade visoke dodatne zarade.

Jagode, crna ribizla, maline, kupine, borovnica proizvedeni na plantažni način, bilo na društvenom gospodarstvu, bilo na zemljištima udruženih seljaka, mogu postati izuzetni izvozni proizvodi od kojih bi se devizni prihod mogao približiti onom postignutom izvozom mesa, a možda bi ga mogao i nadmašiti.

U kompleks *stagnacije* spada i korištenje vode, kao i postrno korištenje obradivih površina. Neprilika je u tome što oni proizvođači koji koriste vodu nerijetko ju ne koriste maksimalno. Ulog u navodnjavanje je visok. Bez maksimalnih prinosa, maksimalnog korištenja površina, proizvodnje pravih proizvoda, nije moguće racionalno reproducirati taj ulog. Najbolji rezultati u korištenju vode kod nas i u svijetu se ne analiziraju, ekspanzija tih znanja je zanemariva, a sve to sprečava širenje proizvodnje oslonjene na navodnjavanje.

Slično korištenju vode je i korištenje zemljišta u više sjetvi i žetvi godišnje. Za sada nema projekata koje bi za svako područje dali ocjenu koje kulture mogu da se proizvode u više žetvi. Značajne rezerve u dohotku, u proizvodima i korištenju nedovoljno korištenog ljudskog rada i strojeva kriju se u toj proizvodnji.

Stagnacija je velika u udruživanju seljaka proizvođača. Razlog ovom stanju je mnogostruk. Skrećemo pažnju na dva najvažnija uzroka ove stagnacije. *Prvi* je u koncepciji pristupa ovom procesu. Veliki dio zastupnika zadruge i aktivisti stručnjaka i društveno-političkih radnika teži za tim da se mjerama ekonomske politike i drugim aktivnostima izgrade uvjeti koji će sankcionirati sadašnju nisku produktivnost i na tom nivou dati prostor podsticanju za udruživanjem. U tim htijenjima se traže sistemska rješenja, a i politička opredjeljenja koja dovode ponekad u pitanje naš društveno-ekonomski poredak. Nerijetko se traže uspostave neprihvatljivih odnosa na selu, odnosa koji omogućuju materijalno podobnijim pojedincima da se i uz nisku produktivnost u cjelini svojim, a i društvenim sredstvima, nametnu kao izlaz i jedino podoban organizator proizvodnje nedostatnih proizvoda. S tom logikom je drug Kardelj došao u sukob u posljednjim godinama svojeg života, kada je stavio zamjerke na kurs u nekritičnom potpomaganju usmjerenih gospodarstava u selu. Ovakvu orijentaciju zastupaju uglavnom oni subjekti u našem društvu koji su neangažirani u traženju revolucionarnih tehnoloških dostignuća, koja bi ostvarena mobilizirala poljoprivrednike da udruženi ostvare nekoliko puta viši dohodak nego radeći izolirano jedan od drugoga. U suštini dobar dio naših kadrova ne razumije činjenicu da bez revolucionarne tehnologije, koju mogu na udružen način koristiti seljaci nego što to mogu radeći sami, izolirani jedan od drugoga, nema prostora za razvoj zadruge, a niti osnovnih organizacija kooperanata. Zastoj u tehnološkoj revoluciji reflektira se i kao zastoj u društveno-ekonomskim odnosima. Drugi razlog stagnaciji udruživanja individualnih proizvođača je u odnosima prema njima, društvenih organizacija udruženog rada koje su uključene u

proces proizvodnje, prerade i prometa hrane. U prvom redu je tu krivi pristup kompleksu udruživanja kod dobrog dijela poljoprivrednih kombinata. Većina poljoprivrednih kombinata pokrivaju teritorij jedne ili više osnovnih društveno-političkih zajednica. Na »svojem« području ove organizacije udruženog rada ne žele ravnopravne subjekte u obliku zadruga ili osnovnih organizacija kooperanata. Traže ove organizacije vrlo često potpuni monopol na svojem području. Traže one da seljaci surađuju kao kooperanti kojima oni više ili manje uspješno osiguravaju osobnu zaradu time da višak rada prenose na svoje organizacije udruženog rada. Uspostava zadruga njima smeta jer zadruga teži da višak rada zadrži na svoj razvoj. Tu su uzroci masovnom otporu udruživanja seljaka, kao ravnopravnih subjekata u udruženom radu. Kada se ovom doda da je u većini općinskih teritorija kadrovska struktura poljoprivrednih kombinata dominantna u društveno-političkim i državnim organizacijama, tada postaje jasna nemoć onih koji se njihovom kursu razvojnem suprotstavljaju. Ovome treba dodati da niti drugi subjekti u udruženom radu, koji su uključeni u proces proizvodnje prerade i prometa hrane (trgovina, prehrambena industrija, industrija strojeva, kemijskih sredstava i drugi) nisu spremni da sa seljacima proizvođačima ulaze u ravnopravne odnose u procesu proizvodnje i prometa poljoprivrednih proizvoda. Kod većine tih subjekata izgleda prirodno da oni svoje odnose sa seljacima proizvođačima grade na principu kupi-prodaj, a ne na principu zajedničke proizvodnje i zajedničkog rizika.

Ovo što sam iznio o stanju u sferi udruživanja nije sve što se danas ispriječilo tom procesu. Ja smatram da su tu glavni uzroci otpora razvoju udruživanja u zadruge i druge oblike udruživanja. Posljedice ovog stanja su za naš razvoj teške. Još nije kod nas shvaćeno da bez udruživanja na dobrovoljnoj osnovi nema prostora za proizvodnju. Društvo nije u stanju da isplati vlasnike zemljišta. Kada bi bilo to i u stanju dobar dio bivših vlasnika bio bi time doveden u bezizlazno stanje nakon što potroši sredstva. Vlasništvo nad zemljom je uvjet života brojnih seljaka. Udruživanje uz visoki dohodak je seljacima šansa ljudskog življenja. Odgovornost za udruživanje veća je na projektantima moderne tehnologije u proizvodnji hrane, nego na seljacima vlasnicima u tom procesu.

KOJIM PUTOVIMA U RAZVOJ POLJOPRIVREDE

Razvoj poljoprivredne proizvodnje kod nas dosegao je stupanj oko kojega u zadnjih dvadeset godina oscilira. Eksplozije razvojne nema. Uzroke tog stanja i elemente izlaza sam u dosadašnjem izlaganju dao. U nastavku iznosim neke od sugestija koje po mojem uvjerenju mogu otvoriti etapu u našem razvoju.

NA KOJOJ OSNOVI PROGRAMIRATI RAZVOJ POLJOPRIVREDE

Na ovoj etapi našeg razvoja nije moguće nove skokove činiti uobičajenim racionalizacijama. Tekuća poboljšanja ne treba zanemarivati. Napredak koji se postiže tekućim poboljšanjima neutraliziraju prirodni padovi u proizvodnji koji nastaju na osnovi tržišnih udara i biološkog toka u seoskom

življu. Prema tome ne treba konfrontirati tekuća poboljšanja u proizvodnji i tehnološko revolucionarne poduhvate u tehnologiji i društvenim odnosima.

Ukoliko želimo stvarni napredak u proizvodnji hrane i šire cjelokupne poljoprivrede, nužno je ući u radikalni kurs razvoja. Radikalizam u razvoju znači prekinuti s proizvodnjom radi proizvodnje. Buduću proizvodnju na novom osnovu moguće je programirati s dvije točke gledišta. *Prvo*: u novi razvoj je nemoguće ići bez projektiranja visoke produktivnosti, visokog dohotka po zaposlenom, po jedinici proizvoda, po jedinici površine i po uložnim sredstvima i na koncu po podobnosti tih proizvoda za izvoz. *Drugo*: visokoproduktivan način proizvodnje nije moguć bez industrijskog načina proizvodnje i bez proizvodnje koja je rezultat zajedničkog rada, to jest zajedničke proizvodnje.

Projektiranje visoke produktivnosti rada izuzetan je poduhvat. Traži takav pristup da se s postojećim zaposlenima višestruko bolje koriste postojeće zemljišne površine. Traži se da se na društvenim gospodarstvima ostvaruju nove racionalne proizvodnje, kako u poljoprivrednim, tako i u drugim proizvodnjama ili uslugama koje se mogu plasirati u izvozu i na domaćem tržištu. Traži taj postupak da se planira i ostvaruje visok dohodak po zaposlenom, visoka zarada, zaposlenih i visok nivo sredstava za razvoj, proširenu reprodukciju. Tek takvi planovi i njihovo ostvarivanje stvaraju uvjete za zajedničku proizvodnju i za zajednički razvoj.

Razvoj govedarstva neophodno je tražiti na industrijskoj osnovi. Moderno govedarstvo nije moguće uspostaviti bez zajedničkog učešća u tom procesu između projektanata, znanstvenih radnika, građevinara, proizvođača krme, korisnika gnojiva, mljekarske industrije, industrije mesa, trgovine i organiziranih potrošača. Bez ovog zajedništva nema u našim uvjetima mogućnosti da se otvori proces razvoja velikoserijskog industrijskog govedarstva. Uspostava zajedništva na ovom procesu sada postaje sve više očita. Bez nje pojedini subjekt ništa ne znači. Pokrenuti proces pojedinac ne može kako iz materijalnih razloga, tako i radi njegove nepodobnosti da obuhvati sve elemente procesa rada i za sve njih snosi rizike i odgovornost. Pored toga bez ovog zajedništva u novim uvjetima projektant nema za koga projektirati, građevinar za koga graditi, proizvođač mlijeka nema od koga projekte, tehnologiju i objekte dobiti. Ratar nema bez toga mogućnosti maksimalno koristiti svoje nuz proizvode, nema uvjeta da gnojem maksimalizira kapacitet zemljišta. Mljekarska industrija nema mlijeka, klaonička nema mesa i na kraju potrošači nemaju proizvoda na tržištu. Integracija u proizvodnji mlijeka i govedskog mesa sve sudionike mobilizira da oni svojim znanjem, radom i sredstvima ostvare modernu visokodohodovnu proizvodnju, te da dohodak i prihod iz te proizvodnje tako raspodijele da bude motivacijski za sve sudionike u tom procesu rada. Tu u novim uvjetima zna se tko što radi, tko što radi za sebe i koliko doprinosi racionalizaciji rada drugoga. Na koncu svi znaju cilj kojeg žele ostvariti i namjenu proizvodima koje zajednički ostvaruju. Istovjetna je ovdje stvar da li se radi o velikoserijskoj proizvodnji mlijeka i mesa na društvenom gospodarstvu ili na posjedu udruženih poljoprivrednika seljaka.

Na istom osnovu moguće je zasnivati proizvodnju ovčjeg i svinjskog mesa, pilića, jaja i drugih njima sličnih proizvoda.

Proizvodnja povrća na industrijskoj osnovi nemoguće je bez udruživanja po sličnoj osnovi. Velikoserijsku proizvodnju zajednički u povrću mogu ostvariti projektanti u stručnim i znanstvenim centrima, proizvođači na njivama, doradbene organizacije udruženog rada, industrija prerade, prometna sfera i zainteresirani potrošači, bilo za neposrednu potrošnju, bilo za proizvodnu potrošnju. Velikoserijsko povrće teško je nedorađeno dovoziti na tržište. U doradi otpada velika masa korisne hrane za stoku. Dorađeno povrće traži drugu manipulaciju u gradovima, drugu tehnologiju prodaje. Sve se ovo može u procesu zajedničkog programiranja predvidjeti i sprovesti.

U procesu zajedničkog razvoja proizvodnje koju je moguće uspostaviti na visokoj produktivnosti i visokom dohotku ostvaruju se i novi interesi, nove motivacije za ubrzani razvoj poljoprivrede. U novim uvjetima prerađivač mesa, mesna industrija ulazi u proces proizvodnje stoke za svoje potrebe. Taj ulazak u proces dogradnje je revolucionarna pojava. Radni kolektiv u mesnoj industriji u želji veće proizvodnje radi boljeg korištenja kapaciteta, većeg dohotka, boljih osobnih zarada i obilnijih sredstava za svoj i društveni razvoj ulazi u sve elemente procesa proizvodnje stoke. Taj interes počinje od udruživanja i otkupa zemljišta, njegovog uređenja, proizvodnje stočne hrane na njemu, pa do samog uzgoja stoke. Subjekti učesnici u transformaciji poljoprivrede se šire. Na novim osnovama taj proces nije više stvar neposrednih proizvođača poljoprivrednika, već široko mobiliziranih snaga konkretnih organizacija udruženog rada, pa i građana potrošača hrane.

Proces po novom osnovu ide i u drugom smjeru. U uvjetima zajedničke proizvodnje i prometa proizvoda proizvođač sirovina udružiti će se s onim industrijskim i prometnim organizacijama koje mu u slijedećoj fazi reprodukcije garantiraju u tom zajedništvu nov dohodak. Motivacija je u zajedništvu sveobuhvatna. To su osnove nove agrarne revolucije za budućnost.

Iznio sam ovih nekoliko modela na kojima vjerujem da možemo pokrenuti nov revolucionarni razvoj agrara. Život će krenuti novim putem. Za ovakav ili sličan razvoj Edvard Kardelj je trasirao put, a na nama je da ga brže i smjelije primijenimo. Naše je da na tom putu vršimo ekspanziju uspješnog, a i popravke onoga što ne daje optimalne, pa i maksimalne rezultate.